

Pernille Friis Jensen

Temasektion

# Om moskéer og medborgerskab

Moskéers rolle for aktivt medborgerskab som oplevet af muslimske kvinder i Danmark

## Nøgleord

islam i Danmark; køn; moskéer; medborgerskab; integration; social eksklusion

---

**Abstract** Ligesom i resten af Europa er moskéer i Danmark ud over at være et rum for religiøs forsamling og udøvelse et sted, hvor forskellige sociale aktiviteter finder sted; aktiviteter, der baserer sig på frivilligt arbejde og til trods for en udbredt etnisk homogenitet bygger bro til det omkringliggende samfund. Med fokus på kvinders brug af og aktivisme i moskéer diskuterer denne artikel moskéers potentiale for at styrke medborgerskab blandt dens brugere gennem deltagelse i aktiviteter og frivilligt arbejde. Artiklen fremhæver desuden motiver bag muslimske kvinders moskédeltagelse såvel som de faktorer, der promoverer og/eller hindrer socialt engagement både i og uden for moskéen. Analysen baserer sig på 25 kvalitative interviews med kvinder, der er aktive i moskéer i Danmark, samt samtaler med moskérepræsentanter og observationer i 19 moskéer rundt om i landet. Med afsæt i empiriske eksempler argumenterer jeg for, at moskéer i Danmark har potentiale til at fungere som et vindue til aktivt medborgerskab, interreligiøst engagement og politisk aktivitet for deres brugere.

---

Er moskéer segregerende? Bidrager de til afsondring af den muslimske befolkningsgruppe, og undergraver de integrationen af muslimske borgere i landet? Spørgsmål som disse finder ofte bekræftende svar i medierne, men taler mod en bred konsensus i den internationale litteratur, der beskæftiger sig med religiøse organisationer og integration i Vesteuropa, USA, Canada og Australien. I Danmark fortæller forskningen kun sparsomt om moskéers fremmende eller hæmmende effekt for integrationen

**Pernille Friis Jensen** er cand.mag. i religionssociologi og ph.d.-stipendiat ved Institut for Tværkulturelle og Regionale studier, Københavns Universitet. Hendes ph.d.-projekt om kvinders roller i moskéer i Danmark er en del af det DFF-støttede forskningsprojekt "Danske moskéer: Betydning, brug og indflydelse".

og begrænset om moskéer i det hele taget.<sup>1</sup>

Studiet, der præsenteres her, kaster derfor lys over et underbelyst emne i en dansk kontekst: Med udgangspunkt i igangværende etnografisk feltarbejde i moskéer i Danmark og særligt gennem dybdegående interview med 25 kvindelige moskébrugere giver jeg et empirisk indblik i, hvordan moskéer kan virke promoverende for aktivt medborgerskab og kvindelige brugeres oplevelser heraf. Interviews og samtaler belyser, hvordan både bestyrelsesmedlemmer og kvindelige brugere af de undersøgte moskéer føler sig forpligtet på at bidrage til og være en del af det danske samfund, selvom organisationerne i de fleste tilfælde udgøres af både etniske og religiøse homogene grupper. Med undersøgelsens kvalitative tilsnit søger jeg således at give substans til fortællingen om moskéer i Danmark og kvinders engagement i samme. Artiklen tilføjer hermed et nyt perspektiv til litteraturen i form af indsigt i kvinders specifikke oplevelser af moskéers samfundsmobiliserende effekt i Danmark.

Muslimere og moskéer har siden den 11. september 2001 generelt fået stigende omtale i medierne. Forestillinger om moskéer som trusler for sikkerheden og som afsondrede enheder, der føder og dyrker ekstremistiske, antidemokratiske og kvindeundertrykkende værdier, trives generelt i offentligheden i de vesteuropæiske lande, hvor en øget stigmatisering af den muslimske befolkning samtidig finder sted (Kuppinger 2015, 180; Parekh 2006; Kühle 2006, 14-16; Schmidt 2007). I Danmark igangsatte dokumentarserien *Moskéerne bag sløret* i 2016 en landsdækkende debat om moskéers rolle i samfundet og placerede således moskéerne højt på den danske medie- og politiske dagsorden. Med tvivlsomme metoder portrætterede dokumentarserien udvalgte moskéer som potentielle trusler mod sikkerheden og demokratiet (Suhr et al. 2017). De blev anklaget for at give ordet til radikale prædikanter, modarbejde social integration, promovere kulturel adskillelse samt undertrykke og legitimere vold mod kvinder og børn. Resultatet blev, foruden en øget opmærksomhed på moskéer, en række særlige politikker målrettet praksis i moskéerne, der bl.a. havde til hensigt at begrænse religiøse prædikanters ytringer i det offentlige rum. Det var efterfølgende op til et ellers spredt moskélandskab at modbevise anklagerne, da der ikke findes ét fælles samarbejdsorgan for moskéer, hvorfor samarbejdet mellem moskéer generelt er løst, ustruktureret og ad hoc-baseret (Kühle og Larsen 2017, 81). Eftersom der er sket et skift til brug af den fælles religiøse

1. Med undtagelse af Jørgen Bæk Simonsens tidligere oversigtsværk *Islam i Danmark. Muslimske institutioner 1970-1989* (1990) og senest Lene Kühles kortlægning *Moskéer i Danmark. Islam og muslimske bedesteder* (2006) og opdateringen fra 2017 (Kühle og Larsen 2017).

identitetsmarkør “muslim”<sup>2</sup> frem for andre f.eks. etniske kategorier i de vesteuropæiske lande efter årtusindeskiftet (Allievi 2005), spiller moskéerne en central rolle i forhold til at kollektivisere og fremhæve de fælles udfordringer, “muslimer” som gruppe står over for (Modood og Ahmad 2007; Burchardt og Michalowski 2015).

Mens moskélandskabet i Europa og Danmark bedst beskrives med øje for forskelligheder og svært kan omfattes af én samlebetegnelse, får visse marginale islamistiske grupper, der eksplicit afviser at tage del i de omkringliggende samfund, disproportionelt meget medieopmærksomhed. Eksistensen af selvsegererende muslimske organisationer kan og skal hverken benægtes eller ignoreres, men de er ikke repræsentative for alle moskéer her i landet eller resten af Europa. Desværre ser vi en tendens til, at netop sådanne ekstreme grupperinger ofte får stor opmærksomhed i medierne og bl.a. bidrager til forestillingen om muslimer som uvillige til at integrere sig (Hervik 2011; Suhr et al. 2017). Det er med til at mudre synet på og forståelsen af muslimer og islam i Danmark og bringer bekymringer med sig om moskéer, der sættes i forbindelse med de såkaldte parallel-samfund, afsondrede fra majoritetskulturen (Vertovec 2010).

Ideen om, at islam er inkompatibel med de vestlige demokratier (Huntington 1993; Lewis 2002; Joppke 2009), trives i bedste velgående og bygger på en historisk arv, hvor islam blev anskuet som Europas modsætning (Asad 2003). Den historiske arv er blevet politisk re-aktualiseret med muslimske minoriteters voksende synlighed i de vestlige lande og et øget fokus på det synspunkt, der lyder, at Europa er på vej mod en “islamisering”, der undergraver demokratiet og liberale frihedsværdier (Modood et al. 2006; Allievi 2003).

Bekymringer vedrørende “det muslimske spørgsmål” er således særligt fremtrædende i relation til spørgsmål om integration (Jenkins 2011, 257; Rytter og Pedersen 2014), men i høj grad også til køn og kvinders stilling; islam har mere end nogen anden religion været under anklage for at være kvindeundertrykkende (se f.eks. Okin 1999; Joppke 2009, 5-8). Netop “kvindespørgsmålet” fylder også særligt i mediernes populære fremstillinger af islam som en ekstremistisk og bagudskuende religion (Andersen 2012). Derfor udgør kvinder i moskéer i Danmark en vigtig og interessant case for undersøgelser af moskéers rolle for muslimske borgeres integration eller segregation.

Denne artikel tager sit afsæt i både moskéens rolle for inte-

2. Fordi “muslim” som praksiskategori bruges udbredt monolitisk af både medier og politikere, er det væsentligt at knytte en bemærkning til kategorien. Den muslimske befolkningsgruppe dækker ikke over en homogen og ensartet gruppe, men udgør i stedet en heterogen gruppe med etniske, religiøse og politiske forskelle i Danmark såvel som i resten af verden (Jacobsen 2007; Brubaker 2013).

gration og kvindespørgsmålet, der begge eksemplificerer den spænding, der omgiver islam i Danmark i dag.

Indledningsvist placerer jeg studiet i den voksende internationale litteratur om religiøse organisationer, herunder også moskéer, og integration. Dernæst præsenteres fem tematikker i kvinders oplevelser af moskéer i Danmark, der omhandler relationen til samfundet. Ved konkrete eksempler giver jeg et indblik i, hvordan moskéerne fungerer som civilsamfundsorganisationer, hvor fælles udfordringer diskuteres, personlige kompetencer udvikles, tillid skabes, og hvor der opfordres til aktivt engagement og deltagelse i samfundet. Mens moskéerne således ikke i materialet viser sig som hindrende for engagement i samfundet, fortæller materialet efterfølgende, hvordan oplevet diskrimination og manglende anerkendelse kan virke som barrierer for medborgerskabets identitetsdimension.

## Moskéer og medborgerskab i forskningen

Flere rapporter har udarbejdet og fremvist forslag til at fremme den sociale inklusion af danskere med anden etnisk baggrund end dansk, men få har anerkendt moskéernes rolle i forhold til at løse problemer relateret til social eksklusion af den muslimske gruppe. Et forsigtigt bud på årsagen hertil er den gængse fremstilling af moskéer som præcis det modsatte. Mediernes og politikernes interesse for moskéer og deres forestillede uvilighed i forhold til at fremme aktiv deltagelse i det danske samfund har været stigende de seneste år. Samtidig er dette emne bemærkelsesværdigt underbelyst i den danske forskning, der primært har fokuseret på etniske foreninger eller individer uden blik for religiøse organisationer (Jørgensen 2010; Mikkelsen 2011).

Mens emnet om moskéer og integration har fået sparsom opmærksomhed i den danske forskning, er emnet af voksende interesse i andre vesteuropæiske lande såvel som i Nordamerika og Australien. Modsat ideen om islam som uforenelig med vestens liberale værdier og forestillingen om muslimske organisationers afsondrende effekt for deres brugere har et utal af etnografiske, sociologiske og kvantitative undersøgelser netop fremhævet integrerende dynamikker i muslimske organisationer og demonstreret, hvordan moskédeltagelse promoverer fremfor hindrer social og politisk integration.

Deltagelse i organisatorisk arbejde opbygger generelt social kapital, da engagementet typisk indruller deltagerne i sociale netværk og opbygger tillid mellem de frivillige, der arbejder sammen for en fælles sag (Putnam 2000). Putnam skelner mellem *bonding* og *bridging* social kapital, det vil sige social kapital, der virker gruppeopbyggende indadtil, og social kapital, der virker brobyggende udadtil. Foruden få studier, der argumenterer for, at religiøse organisationer og særligt etniske organisationer bidrager til selvsegregation og virker som barrierer for socialt engagement i samfundet (Uslaner og Conley 2003; BiParva 1994), er der en voksende enighed i den internationale litteratur om, at religiøse og etniske organisationer i stedet virker både opbyggende indadtil og brobyggende udadtil (Bagby 2009; Jamal 2005; Oskooii og Dana 2018).

Eksempelvis peger Kortmann (2015) gennem studier af minoriteter i Tyskland og Holland på, at minoriteter opnår en særlig form for tillid og solidaritet gennem deres bånd til minoritetsorganisationer. Det gør dem ikke alene i stand til, men opfordrer dem også til større involvering i samfundet, hvorfor integrationen af minoriteter i religiøse og/eller etniske organisationer faciliterer inklusion i det bredere samfund (Kortmann 2015; Peucker og Ceylan 2017, 2416). I Sverige har sociologerne Borell og Gerdner (2011) udført en spørgeskemaundersøgelse med 105 deltagende moskéer, ud af 147 eksisterende. Med hjemmel i empirien afkræfter Borell og Gerdner myten om, at socialt arbejde i moskéer virker selvsegregerende og skaber parallelsamfund. I stedet viser de, hvordan flere muslimske organisationer yder sociale indsatser i lokalområdet, og at de organisationer, der udfører mest frivilligt socialt arbejde, samtidig er de mest interesserede i at samarbejde med andre organisationer og myndigheder. Socialt arbejde i muslimske menigheder skal således ikke alene forstås som indadskuede aktiviteter, men snarere aktiviteter, der bygger bro til det omkringliggende samfund og bidrager til integration (ibid., 978).

Flere undersøgelser i organisatorisk arbejde har desuden vist, at netop deltagelse i organisatorisk arbejde, herunder religiøst frivilligt arbejde, åbner for bredere social og politisk engagement samt adgang til arbejdsmarked m.m. Det gør det, fordi organisationerne oplærer og træner personlige evner og kompetencer inden for organisationsarbejde, som også er omsættelige til andet arbejde (Brady, Verba og Schlozman 1995, 369; Foner og Alba 2008, 346), og således fungerer som en "incubator

for civic skills” (Cesari 2013, 73). Her er muslimske organisationer ingen undtagelse (Jamal 2005; Bagby 2004). I studier af aktivt medborgerskab blandt muslimer i Tyskland og Australien fandt Peucker gennem interview med samfundsaktive muslimer, at muslimske organisationer virker kapacitetsopbyggende for de frivillige og således åbner døre for bredere samfundsen- gagement (Peucker 2016; Peucker og Ceylan 2016). På samme måde demonstrerer McAndrew og Voas (2014), hvordan britiske muslimer med højere grad af religiøsitet og moskédeltagelse har større sandsynlighed for at deltage aktivt i samfundet og involvere sig i politik. Senest har Oskooii og Dana (2018) ud fra den omfattende og repræsentative spørgeskemaundersøgelse “Ethnic Minority British Election Study 2010” i Storbritannien slået fast, at “British Muslims who frequently attend the mosque are more likely to engage in a range of civic and political activities than those who do not attend the mosque” (ibid., 1481).

Parallelt med forskningen om moskéers rolle i forhold til integration relaterer nærværende artikel sig til studier om religiøse kvinders medborgerskab. Religionssociolog Line Nyhagen og sociolog Beatrice Halsaa (2016) har undersøgt religiøse kvinders oplevelse af medborgerskab i Europa. Nyhagen og Halsaa fandt bl.a., at religiøse kvinder i Norge, Spanien og Storbritannien generelt ser religion som en positiv ressource relateret til social identitet og mulighed for medborgerskabspraksis (ibid., 214). I Danmark har antropolog Connie Carøe Christiansens studier af unge islamistiske kvinders aktivisme i Marokko og Danmark desuden bemærket, at kvindernes aktivisme i Danmark primært er drevet af at integrere indvandrerkvinder i det danske samfund og styrke deres sociale kompetencer (Christiansen 2001, 16-17).

Mens muslimer i Europa typisk afbildes af medierne som potentielle trusler imod de demokratiske værdier (Modood et al. 2006), finder en lang række undersøgelser altså i modsætning hertil, at der ikke er empirisk belæg for, at moskéer skulle spille en særlig negativ rolle for brugernes samfundsen- gagement – tværtimod. Denne artikel tager sit afsæt i Danmark, hvor mediedækningen og den offentlige diskurs fortsat står uimodsagt af forskningen.

## Integration og medborgerskab i Danmark

Som det er med mange begreber i samfundsvidenskaben, er der flere definitioner og forståelser af det omdiskuterede begreb "integration" (Grillo 2007). Som analytisk term omhandler integration de brede sociale processer, hvorigennem individer kontinuerligt bliver en del af samfundet (Olwig og Pærregaard 2007, 10). Som socialt og politisk projekt (praksiskategori) refererer begrebet til den proces, hvorigennem en specifik defineret målgruppe, nemlig migranter eller etniske/religiøse minoritetsgrupper, optages i samfundet, og termen kan referere både til social, økonomisk, politisk og kulturel optagelse (Rytter 2019, 4; Grillo 2011, 267). Grundet integrationsbegrebets flertydighed, og særligt politiske konnotationer, er termen problematisk som analytisk værktøj. Mikkel Rytter har i artiklen "Writing against integration" (2019) med klar reference til Abu-Lughods "Writing against culture" (1991) senest argumenteret for, at forskningen bør, hvis ikke helt undlade at bruge integrations- termen, så kritisk anvende den i en diskussion eller problematisering af begrebet selv (Rytter 2019, 13). Rytters kritik er baseret på begrebets flertydighed og betoner væsentligheden ved at identificere og forholde sig reflekteret til begrebers historiske udviklinger og immanente betydninger, med henblik på at minimere risici for at reproducere *emisk* konformitet i akademiske analyser. Alligevel finder jeg det vigtigt netop at adressere og behandle begrebet integration i forskningen for at give et modsvar til gængse *emiske* opfattelser af samme. Vi kan således godt tale om integration, hvis vi blot behandler begrebet med omhu og definerer det klart. For at se på integration som social proces anvender jeg derfor medborgerskabsbegrebet som analytisk værktøj. "Medborgerskab" er modsat den upræcise term "integration" mere konkret og kan belyse både inklusions- og eksklusionsmekanismer, der knytter sig til integrationsprocesser.

Siden 1990'erne har begrebet medborgerskab vundet stor udbredelse både politisk og forskningsmæssigt (Siim 2015, 3; Isin og Turner 2002). Den mest udbredte forståelse af medborgerskabsbegrebet kommer fra den britiske sociolog T.H. Marshall (1950). Marshall fremhævede vigtigheden af civile, politiske og sociale rettigheder. Mens Marshalls *citizenship* således særligt fokuserede på individets forhold til staten, herunder særligt personlig frihed og lige muligheder, blev der siden givet mere opmærksomhed til individers *deltagelse* i samfundet og

demokratiet (Verba og Nie 1972). *Active citizenship* understreger denne deltagelsesdimension og defineres hos Hoskins og Mascherini som “participation in civil society, community and/or political life, characterised by mutual respect and non-violence and in accordance with human rights and democracy” (Hoschkin og Masherini 2009, 462).

Baseret på Marshalls (1950) begreb om *citizenship* og den senere udvikling af en deltagelses- og identitetsdimension er der bred enighed om, at medborgerskab både som praksis- og analytisk begreb omfatter tre dimensioner: 1) rettigheder og pligter, 2) deltagelse i samfundslivet og 3) identitet og tilhørsforhold (Siim 2015). Nyhagen og Halsaa (2016), der har beskæftiget sig med religiøse kvinders oplevelse af medborgerskab i Europa, beskriver, hvordan religiøse kvinder selv forstår medborgerskabsbegrebet i tråd med denne senere udvikling af begrebet, idet de understreger identitet, deltagelse og tilhørsforhold. Endnu et eksempel på samme forståelse og brug ses tilmed i Helle Thorning-Schmidt Regeringens arbejdsgruppe for bedre integration:

Medborgerskab handler grundlæggende om, at alle borgere er fuldgyldige og ligeværdige medlemmer af samfundsfællesskabet. Medborgerskab sætter fokus på, at borgerne har *pligter og rettigheder* og gør brug af dem for at udvikle og styrke fællesskabet. Desuden indebærer medborgerskab, at borgerne *deltager aktivt* i samfundslivet og har lige muligheder for at få indflydelse på samfundet. Medborgerskab vedrører endvidere borgernes *identitet*, tillid til hinanden, gensidig anerkendelse og følelsen af at høre til og at være en del af fællesskabet. (Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration 2011, 26) [min fremhævning]

Moskéers forhold til samfundet kan med udgangspunkt i den senere udvikling af medborgerskabsbegrebet anskues gennem begrebets tre dimensioner: 1) moskéernes syn på grundlæggende rettigheder og pligter, 2) moskéernes og moskégangernes deltagelse i samfundet og i lokalsamfundets foreningsliv, kulturliv og politiske liv og 3) moskégangernes sociale tillid og netværk samt oplevelse af anerkendelse, ligebehandling og tilhørsforhold. I analysen kommenterer jeg på de tre dimensioner, når de løbende dukker op i de empiriske udsagn.



## Om undersøgelsen

Artiklens resultater baserer sig på en undersøgelse af kvinders brug af og indflydelse i moskéer i Danmark, et igangværende ph.d.-projekt under det treårige forskningsprojekt *Danske moskéer: Betydning, brug og indflydelse* ved Københavns Universitet og Syddansk Universitet finansieret af Det Frie Forskningsråd 2017-2020. Min undren om kvinder, moskéer og medborgerskab opstod under mit feltarbejde i forskellige moskéer rundt om i landet. Studiet er således led i en igangværende undersøgelse, og artiklen er skrevet, mens undersøgelsen og empiriindsamlingen fortsat pågår.

Materialet, som artiklen trækker på, er ikke oprindeligt designet til at belyse moskéers samfundsmobiliserende effekter. Min undren dukkede i stedet løbende op under mine interview, samtaler og observationer i moskéer, hvorfor jeg efterhånden integrerede det i undersøgelsen. Således havde alle udfald været mulige; det var ikke et tema, jeg ledte efter, men jeg blev hurtigt klar over, at det var et tema, jeg ikke kunne ignorere. At "integration" blev et tilbagevendende emne, som informanterne uopfordret tog op, fremhæver begrebets aktualitet og forstærker samtidig argumentet om væsentligheden af fortsat at adressere det i akademiske analyser. De processer, begrebet dækker over, findes og vil blot forskydes til andre betegnelser, hvis "integration" forstummes, hvilket Rytter foreslår (2019, 13). Ved ikke at smide det problematiserede begreb ud med badevandet, men i stedet arbejde med begrebets potentiale, kan vi nuancere stereotype forestillinger om moskéer og deres medlemmer i det danske samfund.

Analysen bygger primært på data indsamlet gennem semi-strukturerede kvalitative interviews med 25 kvinder, der har eller tidligere har haft en fast forbindelse til en eller flere moskéer. Interviewene er foretaget blandt kvinder i ni forskellige moskéer mellem marts 2018 og april 2019. Mere end halvdelen af de i alt 25 medvirkende kvinder udøver eller har udøvet religiøst eller administrativt lederskab i moskéerne, mens resten er almindelige brugere.<sup>3</sup> Gruppen af kvinder har en alderssammensætning mellem 17 og 67 år, hvor aldersmedianen er 29, og gennemsnittet 34. Kvindernes uddannelsesbaggrund er varierende. Med undtagelse af én har alle de unge kvinder (<45 år) en mellemlang eller lang videregående uddannelse, mens de ældre (>45 år) har en kort eller ingen uddannelse. Langt de fleste interview er ud-

3. "Almindelige brugere" er defineret som personer, der kommer i moskéen og deltager i aktiviteter en gang om året eller oftere, men ikke selv er frivillige i organisationen.

ført på dansk, dog er to delvist foretaget med oversættelse fra tyrkisk til dansk af en anden medvirkende informant. Gruppen af interviewede kvinder er sammensat af både ugifte og gifte kvinder, af studerende, arbejdende, hjemmegående, pensionerede og arbejdssøgende, ligesom stikprøven inkluderer både kvinder, der er kommet til Danmark som børn eller voksne, og kvinder, der er født og opvokset i Danmark. Kvinderne har forskellige etniske baggrunde. Gruppen udgøres af fem med irakisk baggrund, fire med palæstinensisk, ti med tyrkisk, en med libanesisk, en med libysk, en med bosnisk, en med dansk og en med syrisk baggrund. 19 kvinder har eller har haft forbindelse til en sunnitisk moské, mens seks har forbindelse til en shiitisk moské.

Foruden de semistrukturerede interview med kvinder bygger analysen på uformelle samtaler med kvinder, imamer og mandlige moskéforeningsrepræsentanter samt observationer i 19 forskellige moskéer. Moskéerne er geografisk spredt over hele landet: Otte er beliggende i Københavnsområdet, to i Århusområdet, tre på Fyn, to i Vest- og Nordsjælland og fire i Midt- og Sydjylland. De i alt 19 besøgte moskéer udgør et bredt udsnit af forskellige moskéer i Danmark og blev udvalgt ud fra en maksimal variation i religiøs retning, synlighed, sprog/etnicitet og geografi. Alle moskéer har kvindelige brugere og faciliteter til kvinder, dog med varierende antal. Fem af moskéerne har kvinder i bestyrelsen, mens de resterende har særskilte kvindeudvalg, der varetager kvindernes interesser.

Selvom undersøgelsen er designet efter at få en så stor variation så muligt, har studiet naturlige begrænsninger. Stikprøven er ikke tilfældigt udvalgt, men teoretisk og pragmatisk, og bygger på for få enheder til at være generaliserbar. På trods af den begrænsede stikprøve repræsenterer studiet en bred variation, der giver et indblik i forskellige muslimske kvinders oplevelser og erfaringer med moskéer og disses betydning for medborgerskab i Danmark.<sup>4</sup>

## Et indblik i moskéernes samfundsmobiliserende effekter

Moskéer i Danmark ligesom i Europa generelt rummer foruden religiøse aktiviteter også en bred vifte af sociale funktioner for dens brugere og lokalsamfund, der ofte er tæt forbundne og

4. Jeg anlægger et organisatorisk blik på moskéen gennem aktørenes øjne. De interviewede kvinders sociale og politiske engagement og oplevede inklusion/eksklusion er under indflydelse af flere forskellige kontekster, under hvilke de opererer: deres familie og sociale netværk, deres arbejdsplads/uddannelsesinstitution, historiske og nuværende sociokulturelle forhold i Danmark, til en vis grad forhold i deres/forældrenes/bedsteforældrenes oprindelseslande – og endelig evt. moskéen. Velvidende, at forskellige kontekster er medskabere af kvindernes holdninger, adfærd og aktiviteter, har jeg i nærværende analyse valgt at have fokusere specifikt på kvindernes moskéoplevelser og således ikke gå i dybden med deres personlige bevæggrunde og bagvedliggende historie.

overlappende (Allievi 2003; Munsch et al. 2019). Listen over de forskellige aktiviteter, der finder sted i de studerede moskéer, er lang. Herunder kan nævnes koranundervisning, lektiehjælp, skøjteture, arabiskundervisning, picnic, filmaftener, internetoplæring for ældre og uddannelsesmesser. Moskéaktiviteterne kan for overblikkets skyld inddeles i kategorierne 1) religiøse aktiviteter (såsom fredagsbøn, foredrag, vielser og religiøs uddannelse), 2) uddannelsesaktiviteter (såsom lektiehjælp, uddannelsesmesser og vidensdeling), 3) sociale aktiviteter og sportssaktiviteter (såsom filmaftener, fodbold og svømmehold) og 4) brobyggende aktiviteter (såsom åbent hus-arrangementer, skoleklassebesøg og interreligiøst samarbejde).

I det følgende viser jeg, hvordan forskellige aktiviteter, der finder sted i moskéer i Danmark, er integrationsrelaterede. Aktiviteterne i moskéerne kan på forskellig vis bidrage til at styrke fællesskabsfølelsen blandt medlemmerne i menigheden og skabe netværk, ligesom brugerne gennem deltagelse i diverse aktiviteter kan opbygge medborgerskabskompetencer og blive politisk oplyste eller engagerede samt udvikle et sprog mod fjendtlige diskurser. Analysen er båret af de temaer, der dukkede op i interviewene om kvindernes moskéoplevelser, suppleret af observationer og samtaler.

## Forankring i lokalsamfundet

Samtlige moskéer i undersøgelsen har brobyggende aktiviteter med andre organisationer, statsinstitutioner eller den brede offentlighed i større eller mindre omfang. Disse aktiviteter understøtter på forskellig vis organisationernes inklusion i samfundet og moskégængernes deltagelse i (lokal)samfundets forenings- og kulturliv.

Islamisk Trossamfund på Dortheavej i Københavns nordvest-kvarter har de seneste år åbnet dørene op for kulturinteresserede københavnere under Kulturnatten. Korte oplæg om islam, madbuffet og rundvisninger i moskéen var bl.a. på programmet i 2018. Også under Den lille kulturnat for børn kunne man i marts 2019 besøge Imam Ali-moskéen i København, hvor børn kunne blive "hijab-prinsesser", tale med en imam og bygge en moské i pap. Samme moské deltog i april 2019 i Forskningens døgn, hvor interesserede kunne komme og lytte til udvalgte forskere præsentere deres igangværende arbejde i moskéen. Sådanne åbent hus-arrangementer reflekterer den

brederede offentligheds engagement og moskéens involvering og forankring i lokalområdet (Kuppinger 2015). Samme engagement ser vi i mere eller mindre faste samarbejder med lokale folkeskoler og gymnasier, som de fleste moskéer har. I Ikast-Brande Kommune er den tyrkiske moské i Ikast en del af et større årligt event, Tro møder tro, hvor 8.-9.-klasser i området over flere dage besøger en folkekirke, en moské og et hindutempel i lokalområdet. Den tidligere formand for moskéen i Ikast beskriver bevæggrunden for at deltage med, at de på den måde kan bidrage til, at børnene får et indblik i de forskellige religioner og dermed øget viden om og kendskab til islam i Danmark. En ung kvinde fra moskéen i Ikast havde selv deltaget i arrangementet, da hun gik i folkeskolen. Med hendes ord er sådanne aktiviteter vigtige, fordi de er med til at bygge bro mellem og skabe forståelse for forskellige religioner i lokalsamfundet.

Foruden at indgå i samarbejde med de lokale skoler og interreligiøst samarbejde med folkekirken er den nybyggede tyrkiske moské, Ayasofya, i Roskilde helt konkret blevet "en del af byen" og dennes kulturarv. I forbindelse med opførelsen i 2016 lod moskébestyrelsen Roskilde Museum udstille artefakter fra den gamle moskébygning. En frivillig kvinde i moskéen har desuden arrangeret byvandring til moskéen, hvilket signalerer moskéens åbenhed over for og stærke forankring i lokalsamfundet og dennes kulturliv og -arv.

Det er imidlertid ikke alle moskéer, der fører samme åbenhed og samarbejdende strategi i forhold til kommune og stat, og heller ikke alle moskéer modtager tilskud til frivilligt folkeoplysende foreningsarbejde fra kommunerne gennem Folkeoplysningsloven. Nogle har ligefrem en klar strategi om at gøre sig så uafhængig fra stat og kommune som muligt. En moskérepræsentant forklarede dette ud fra ræsonnementet om, at afhængighed er sårbarhed. Bevæggrunden var dermed ikke en afstandtagen fra samfundet, men snarere, at moskéen skal kunne klare sig selv og at det er vigtigt at skærme sig selv mod fjendtlige anklager om udnyttelse af systemet.

## En god muslim er en god samfundsborger – bare uden alkohol

I en ph.d.-afhandling om moralsk selvdannelse blandt unge muslimske kvinder i Danmark fandt Monique Hocke en ten-

dens blandt sine informanter til at beskrive, hvordan det at være en hengiven muslim samtidig betød, at man var en god samfundsborger (2014, 121). Netop dette narrativ om foreneligheden mellem at være muslim og dansk dukkede bestandigt op i mine interview.

32-årige dansk-pakistanske Nahla udtrykker klart og tydeligt sin opfattelse af, at man kan være en del af samfundet, det vil sige "dansk", og samtidig føre en islamisk levevis, der bl.a. for flere indebærer afstandtagen fra alkohol og datingkultur. Det er et udsagn, der ekkoer Line Nyhagens undersøgelser af religiøse kvinder i Europa, hvor størstedelen af informanterne udtalte, at deres religion gav en retning for, hvordan man er en god samfundsborger (2015, 775).

Nahla pointerer endvidere, at det er fejlagtigt at tro, at alle skal være ens for at være gode samfundsborgere, ligesom hun fremhæver, at alle kan bidrage til samfundet, selvom de er forskellige. Hun ser ikke en diskrepans mellem at være muslim og dansk, tværtimod: "De danske egenskaber er også islamiske. Faktisk er det danske samfund mere i overensstemmelse med islam end f.eks. det pakistanske samfund." Nahla positioner sig som "muslimsk dansker med pakistanske rødder" (Khawaja 2007) og fremhæver den politiske frihed i det danske samfund som særlig frugtbar for udøvelsen af en "sand" islam. Forholdene for at udøve islam er således bedre end i andre lande med politisk og kulturelt pres.

18-årige Latifa fra en etnisk blandet moské i Københavnsområdet fremhæver direkte i sit interview, hvordan hun oplever sin moské bidrage til at skabe gode samfundsborgere og bemærker endvidere, at moskéen har præsenteret en måde at være muslim på, der er rodfæstet i det danske samfund.

Jeg oplever lige det modsatte af, at moskéen skulle modarbejde integration. Altså, vi får altid at vide i undervisning og sådan, at vi skal være gode samfundsborgere. Moskéen har også været med til at danne mig som person, at jeg ligesom er blevet den her åbne person, der forstår islam på den rigtige måde: at man ikke skal være ekstrem, indelukket, og at man ikke må have noget med verden at gøre, men at man godt kan være et velfungerende menneske, det har en stemme, der snakker, der stemmer (...) hvilket jeg synes er fantastisk.

Latifa hæfter sig således ved, at hendes moské underviser i at være *dansk* muslim i overensstemmelse med en "rigtig" islam.

I modsætning til den udbredte opfattelse blandt mine informanter af, at en god muslim også er en engageret samfundsborger, står dog opfattelsen af dele af den danske populærkultur. Blandt mine informanter er der en generel tendens til at skelne mellem borgerrettigheder og -pligter og den dominerende (ungdoms)kultur i det danske samfund i forhold til at være en del af "det danske fællesskab". Særligt de unge informanter fremhæver, at den udbredte ungdomskultur, der ofte indebærer fester med alkoholindtag, omgang med det modsatte køn samt dating og sex før ægteskab, er i modstrid med islamiske forskrifter – og egne personlige lyster. Cansu, en ung gymnasieelev fra en tyrkisk moské udtrykker det f.eks. således:

Nu går jeg i 3.g, og jeg har aldrig været til en fest (...) folk har den der, "hvor er det synd for dig". Jeg synes, de får det til at virke, som om jeg virkelig brænder for at komme til fest: "Jeg vil virkelig gerne til fest, men mine forældre eller religion giver ikke lov til det." Og sådan er det bare ikke! Jeg har ikke *lyst* til at komme til fest.

De unge interviewede kvinder understreger, hvordan de selv tilvælger de normer, der bliver restriktive for deres deltagelse i majoritetsungdomslivet, og de er således et udtryk for kvindernes egne frie valg.

Samme tendens fandt Saba Ozyurt (2013) i sine studier af religiøst observante muslimske kvinder i det sydlige Californien i USA. Kvinderne her målrettede deres integrationsstrategier efter sondringen mellem civile rettigheder og pligter og popkulturen, hvilket Ozyurt teoretiserer som en selektiv integrationsproces. Med det mener hun, at hengivne muslimske kvinder, der kommer i moskéer, engagerer sig i en integrationsproces, der ikke kan forklares ud fra en "alt eller intet-model" (Ozyurt 2013, 1630). Integrationsprocesser blandt kvinderne i Ozyurts studie såvel som blandt de danske muslimske kvinder i nærværende undersøgelse forstås bedst med øje for sondringen mellem det at være en aktiv dansk samfundsborger og det at tage del i den populære (ungdoms)kultur med alt, hvad den indebærer. Moskéernes rolle i forhold til den selveksklusion, som kvinderne beretter om, er primært den, at de giver kvinderne et alternativt fællesskab og netværk, der både dyrker disse værdier og styrker dem i at holde fast i dem.

## Moskéen som værdibevarende og tillidsvækkende fællesskab

Selvom konsekvenserne af aktive fravalg, eksempelvis i gymnasiesammenhænge, ikke er markant anderledes for de unge kvinder i dette studie end for andre unge mennesker, der af forskellige grunde fravælger alkoholkulturen, kan eksklusionen virke mere stigmatiserende, når de mødes med opfattelsen af, at deres fravalg skyldes undertrykkelse af deres frie vilje. På grund af oplevelsen af (selv)eksklusion fra det øvrige fællesskab på gymnasiet og den stigmatiserende opfattelse af, at deres manglende deltagelse skyldes forældres frarøvelse af deres agens, betoner kvinderne vigtigheden af at have et fællesskab ved siden af det "store fællesskab"; et fællesskab, de kan spejle sig i, og et fællesskab, der møder dem med respekt og anerkendelse for deres valg. Moskéen udgør et sådant fællesskab. Derfor virker moskéen som en udbyder af et tilhørsforhold, kvinderne har svært ved at få i andre sammenhænge. Latifa, der er født og opvokset i Danmark og i dag er 18 år, forklarer:

Moskéen giver mig ligesom den her følelse af, at der faktisk er nogen, der minder om mig i det her samfund. At der er folk, der ligner mig. Folk, der forstår mig (...) Så det giver mig denne her rare følelse af, okay, der er faktisk nogen, der forstår mig, der er nogen, der forstår, hvorfor jeg går med tørklæde, hvorfor jeg vælger at bede lige nu, osv.

Gennem deres aktive medlemskab af moskéforeningerne opbygger kvinderne *bonding* social kapital ved at netværke med andre personer med samme interesser, værdier, traditioner, evt. etnicitet og religion.

I en større australsk undersøgelse af muslimer i Brisbane fandt man, at for mange af de unge muslimske kvinder, der er aktive i og omkring moskéer, hjælper moskéer dem i kampen mod tabet af værdier (Karimshah et al. 2014). Samme tendens gør sig gældende i mit materiale.

Flere informanter fremhæver, som Latifa ovenfor, vigtigheden af at kunne genkende sig selv i andre, og som muslim at kunne genkende sig selv som muslim blandt andre muslimer. De peger på søgen efter tilhør, der sammen med respekt og ressourcer ifølge Hirschman (2004, 1228) er en af de definerede sociale funktioner ved religion særligt for immigranter. At immigranter sætter organisationer op for at skabe, udtrykke og fastholde en kollektiv identitet, er en ofte fremhævet konklusion.

sion (Schrover og Vermeulen 2005, 823). Men virker en identitetsdyrkelse i minoritetsetnisk homogene fællesskaber hæmmende eller fremmende for integrationen i det danske samfund?

Selvom mange af moskéernes aktiviteter er af primært *bonding*-karakter, er en væsentlig pointe, at *bonding*-aktiviteter skaber potentiale for og fostrer aktiviteter af mere brobyggende karakter: Aktiviteter målrettet mod at styrke identiteten i den religiøse organisation bidrager på den måde indirekte til at skabe bånd til det danske samfund (Bartels og De Jong 2007, 460). Uagtet at nogle aktiviteter eksempelvis finder sted på et andet sprog end dansk, og dermed typisk omfatter en minoritetsetnisk homogen gruppe af individer, skaber aktiviteter af *bonding*-karakter en følelse af tilhør, der er væsentlig for den generaliserede tillid. Denne spillover-effekt fra *bonding* til *bridging* sker, når organisationer internt socialiserer deres medlemmer ind i den demokratiske kultur (gennem eksempelvis foreningsstrukturen med bestyrelsesvalg og udvalgsmøde) og giver medlemmer erfaring med tillid og samarbejde mod et fælles mål.

Safiya, en ældre tyrkisk kvinde, der kom til Danmark i 1980'erne fortæller f.eks., hvordan moskéen blev et sted, hvor hun trygt kunne vende problematikker, man møder som migrant, og på sit modersmål få hjælp og gode råd fra andre, der kender systemet. Men *bonding*-aktiviteter kan også fungere som *bridging* mere direkte. Safiya forklarer endvidere, hvordan hun i de første mange år i Danmark ikke kunne tale sproget og gik på arbejde uden at tale med nogen. Det var først langt senere, da en sognepræst fra området tog kontakt gennem moskéen for at skabe en dialoggruppe, at hun fik personlig omgang med etniske danskere. Eksternt danner den viden og erfaring, som kvinderne får gennem moskéen, således netværk uden for moskéen og bygger bro til offentlige institutioner og også til kulturarven (Newton 1999, 10). Samina, en ung kvinde fra en tyrkisk moské i en forstad til København, udtrykker vigtigheden af, at moskéens ungeudvalgs aktiviteter ikke alene er af religiøs eller fællesskabsopbyggende karakter, men også løfter en kulturdannende opgave:

F.eks. har vi også talt meget om, at det [aktiviteterne] ikke kun skal være religiøst, men også kulturelt. Og der har vi snakket om museer f.eks. i København (...) Det er jo meget vigtigt at kende til den danske kultur, fordi vi



lever i det danske samfund, så [aktiviteterne] skal ikke kun være indadrettede, men også udadrettede.

Sociale aktiviteter, der har til hensigt at styrke fællesskabet, kan således samtidig pege udad og have en socialt og kulturelt dannende virkning på deltagerne.

### Opbyggelsen af et sprog mod islamfjendtlige diskurser

Et fremtrædende tema i interviewene er, hvordan moskéen gennem religiøs uddannelse giver kvinderne et sprog, de kan bruge som skyts mod islamfjendtlige diskurser i samfundet. Flere af kvinderne fremhæver, hvordan moskéerne hjælper dem med at forsvare sig mod anklager om kvindeundertrykkelse med hjemmel i de hellige tekster.

“Kvindespørgsmålet” spiller således fortsat en stor rolle i kritikken rettet mod islam i Danmark. Det er en kritik, mine informanter er meget bevidste om. Flere af kvinderne nævner, at det er hårdt at være synlig kvindelig muslim, fordi tørklædebærende kvinder anklages for at være undertrykte. Samtidig understreger samtlige kvinder, at “sand” islam beskytter kvindens status. De konstruerer på den måde en “religionen er uskyldig”-diskurs (Nyhagen og Halsaa 2016, 209), mens kulturer bærer skylden for undertrykkende tendenser i islams navn gennem historien. Som Hanan siger:

Folk har fejlfortolket islam. Egentlig har de ønsket at undertrykke kvinden og givet religion skylden. Det skal vi gøre op med! Det brænder jeg meget for. (...) Jeg har meget passion for, at kvinder skal kende deres plads i islam, de rettigheder, de har. Jeg er selv ung og kender til den frihed, islam giver mig. Det er ikke alle, der har det, og det kan jeg godt se. Jeg vil godt have, at de skal vide, hvilke rettigheder islam giver dem, så de kan føle den her frihed og ikke føle, at religion er noget sort og mørkt.

Ligesom flere af kvinderne søger 22-årige dansk-pakistanske Hanan personlig autoritet gennem religionen. Gennem studier af Koranen og det arabiske sprog bliver hun og de andre kvinder i stand til at udfordre tradition og mandsdominans indefra (Silvestri 2011). Hanan hæfter sig i overstående citat ved, at moskéen som organisation kan hjælpe med at udbrede kend-

skab til “rigtig” islam og bryde med kvindeundertrykkende kulturer, der ikke har noget med islam at gøre. Amina på 41 år fra samme moské bakker Hanan op:

I den her organisation er der mulighed for, at folk får den viden, ik'. Desværre er der mange udenfor [moskéen], som desværre ikke har den [rigtige] viden, og det er ærgerligt. De vil altid tænke i de samme baner, indtil de får den viden om, hvad islam i virkeligheden er, ik'.

I kvindernes beskrivelser er den islam, der praktiseres i de omtalte moskéer, ikke kvindeundertrykkende, selvom den prædiker en anden forståelse af forholdet mellem kønnene end den klassiske liberale feministiske ligestilling: nemlig en forestilling om ligestilling, frem for ligestilling. 18-årige Latifa, der underviser børn i moskéen i sin fritid og har mødt sin forlovede i moskéen, forklarer:

Der er mange forskellige ting, hvor kvinder har ret til noget, hvor manden ikke lige har ret til det, og omvendt. [Mænd og kvinder] har ikke præcis de samme rettigheder, men vi er ligestillede. Og det er ligesom (...) retfærdigt.

Latifa beskriver her, ligesom flere andre kvinder i undersøgelsen, hvordan moskéen udfordrer både klassisk liberal feminisme og kvindeundertrykkende kulturbestemte normer.

Det er dog givet, at den kønsopfattelse, der kommer til udtryk blandt informanterne, samtidig må have betydning for kvindernes gradvist voksende, men fortsatte lille rolle i moskéerne i Danmark. For selvom flere moskéer får stadig flere kvindelige brugere (Kühle 2006; Kühle og Larsen 2017), er moskéer i Danmark generelt fortsat mandsdominerede og kvinderne få i antal. Kun én shiitisk moské (for begge køn) har en kvinde på formandsposten,<sup>5</sup> og kun ca. 20% af moskéerne har kvinder repræsenterede i deres bestyrelser. Der findes flere forklaringer på kvindernes lavere deltagelse og manglende lederskab. En findes i det faktum, at kvinder ikke som mænd er forpligtet til at gå i moské, hvorfor moskéer igennem historien primært har været mandsdominerede (Katz 2014). En anden forklaring er, at mange moskéer er opstået som migrantmenigheder etableret af mænd, hvorfor faciliteter til kvinder fortsat er dårlige og derfor afholder kvinderne fra at komme (Shannahan 2014). En tredje forklaring på, hvorfor kvinder fortsat sjældent findes i ledende

5. Sherin Khankan er et andet eksempel på kvindeligt moskélederskab i kraft af hendes position som skaber af og forkvinde i den progressive kvindemoské Mariam moské i København, der faciliterer bøn og foredrag (kun) for kvinder.

positioner i moskéerne, kan findes i Aminas forståelse af forskellen på kønnene:

Mænd er bedre ledere. Mænd tænker mere afkølet. De tænker plus og minus, de tænker generelt lidt anderledes. Og desværre må man sige, at det ligger i naturen. Kvinders natur. Man er drevet af følelser. Det er både positivt og negativt. De følelser kan få en til at vinde en krig, og man kan føde børn. Men de følelser kan også påvirke ens beslutningsevne.

Det er en tydelig essentialistisk opfattelse af kønnene, hvor det er implicit, at der findes to biologiske køn, og at disse har medfødte forskelle forankret i biologi, der ikke begrænser sig til kønsorganer, men tilmed omfatter egenskaber såsom emotionel kapacitet og adfærd. Nazira, en ung universitetsstuderende kvinde fra en shiitisk organisation, påpeger ligeledes, at den lærdeste kvinde aldrig vil kunne opnå samme grad af religiøs autoritet som den lærdeste mand, fordi hun har perioder i sit liv, hvor hun ikke kan hengive sig til de hellige tekster. En sådan kønsopfattelse er udbredt i større eller mindre omfang blandt mine kvindelige informanter og kommer bl.a. også til udtryk i forklaringer om den kønsadskillelse, der praktiseres i stort omfang i moskéerne; en kønsopfattelse, der hænger sammen med en teologisk forståelse af kønnenes forskellige funktioner. Denne fordrer endvidere en forståelse af "frihed" frakoblet et klassisk feministisk ligestillingsideal (Mahmood 2005), der i stedet kan findes i tilknytning til et definerende fællesskab (moskéen), hvor kvinderne føler sig bakket op i deres valg om at styrke og udvikle egne idealer (Weir 2013, 336) – og frigjort af muligheden for at praktisere deres religion *adskilt* fra mændene (Nyhagen 2015, 779).

Det står klart ud fra kvindernes egne udsagn, at det syn på kønnene, som moskéerne i dette studie anlægger, ikke er integreret i det klassiske ligestillingsideal, der ofte fremhæves som en hjørnesteen i det danske samfund. Mens statens normer er orienterede mod mænd og kvinder som *ligestillede*, betones de to køns forskellighed i moskéerne i deres syn på kønnene som komplementære og *ligeværdige* (som også argumenteret af Nyhagen 2004, 482). Når moskéer i studiet står for en essentialistisk kønsforståelse, har den dog alene implikationer for den religiøse sfære og kvindernes privatliv. Der er eksempelvis ingen af mine informanter, der ikke arbejder grundet teologisk

overbevisning, og moskéerne arbejder både for uddannelse og opbyggelse af netværk og kompetencer for kvinder på lige fod med mænd. Moskéerne i denne undersøgelse har på den måde alle en tilgang til Koranen, som fremmer ligestilling af kønnene på arbejdsmarkedet. Den teologiske kønsopfattelse, der giver kvinder ligeværd, men betoner funktionelle forskelle, er altså ikke en udfordring for udøvelsen af aktivt medborgerskab i det danske samfund, men den udfordrer kvindernes mulighed for deltagelse på den religiøse arena på lige vilkår med mænd, da der er visse positioner, en kvinde ikke kan opnå alene grundet sit køn.

### Opbyggelse af kompetencer

Mens mange af moskéerne konsoliderer en biologisk kønsessentialisme, udgør de samtidig rum for kvinders individuelle udvikling og aktive deltagelse og udviser langsomt grænserne for, hvilke opgaver kvinder og mænd kan udføre, uden at udfordre den biologisk bestemte funktionelle forskel mellem kønnene. Kvinder i moskéerne påtager sig fortsat traditionelle "kvindesopgaver" såsom rengøring, madlavning ved større arrangementer og undervisning af børn, men også i stigende grad ikke-familierelaterede opgaver såsom organiserende, kommunikative og administrative arbejdsopgaver, der udbygger deres generelle kompetencer. Det frivillige arbejde, mange af mine informanter udfører i moskéerne, udvikler således deres kompetencer inden for et bredt spektrum af områder, der er omsættelige til andre sfærer. Som Naza på 24 år, der er medicinstuderende, forklarer:

Altså jeg synes, at jeg i moskéen faktisk får lært ret meget i forhold til kompetencer. F.eks. det med rundvisningskoordination, det bidrager faktisk også til ens dagligdagsliv og arbejdsliv; at koordinere bedre og planlægge, hvordan kan man lige få det hele til at gå op i en højere enhed. [Jeg bliver bedre til] både koordination og kommunikation og service (...) og det er faktisk også det med at hjælpe hinanden på tværs af køn også (...) ja, bare generelt kommunikation; hvordan bliver man bedre til at kommunikere, så man forstår hinanden og kan hjælpe hinanden. Det udgør faktisk en ret stor rolle, uanset om det er i moskéen eller i patientforhold.

De uddannelses- og kompetenceopbyggende aktiviteter, der foregår i moskéerne, er i det hele taget et fremtrædende tema i interviewene. Flere kvinder beskriver, hvordan de gennem moskéen opnår kendskab til organisationsarbejde og udvikler sig selv personligt og herigennem rustes til uddannelse og arbejdsmarked. Tharaa, en ufaglært køkkenarbejder på 46 år, der har været aktiv i sin lokale moské i mange år og de seneste par år har fungeret som del af bestyrelsen, beskriver endvidere, hvordan hendes engagement i moskéen blev et springbræt og gav hende selvtilliden til aktivt at indgå som del af kommunens integrationsråd.

Af de kvinder, der ikke udfører frivilligt arbejde, beskrives moskéerne som steder, hvor man kan opdrive viden om og inspiration til samfundsengagement, eksempelvis gennem uddannelsesmesser for unge og IT-kurser for ældre, såsom e-Boks-oplæring. Hanan forklarer om sin moské:

De frivillige kvinder har rigtig meget med de ældre at gøre (...) og hjælper dem, prøver at forbedre forholdene for dem. Og [ungdomsafdelingen] har fokus et andet sted. Sidste arrangement, vi holdt sammen med drengene, var f.eks. om demokratiet, om valget (...) i valgperioden. Så de har det fokus med at inkludere de ældre på én måde og pigerne på en anden måde.

Hanans moské er ikke den eneste, der har afholdt arrangementer med besøg af politikere i forbindelse med valg. Flere af kvinderne fortæller, hvordan deres moské rækker ud til politikere og på forskellig vis forsøger at skabe opmærksomhed omkring valgperioder. Flere af moskéerne går således målrettet efter at øge politisk engagement blandt deres brugere ved konkret at opfordre til at stemme og/eller ved eksempelvis at invitere politikere til paneldebatter i moskéen. Endvidere former moskéledere og imamer politisk stillingtagen og opfordrer til deltagelse ved at give opmærksomhed til sociale og politiske problematikker, der berører den muslimske befolkning (Bagby 2004). Selvom moskéers politiske engagement er blevet problematiseret i forbindelse med seneste folketingsvalg, under anklage for kun at invitere indvandrervenlige partier til vælgermøder (se eksempelvis Birk 2019), er der næppe uenighed om, at sådanne aktiviteter er med til at skabe aktive medborgere.

Flere af mine informanter understreger vigtigheden af at have et fællesskab, hvor man kan dele de udfordringer, man som muslim(sk kvinde) møder i det danske samfund, og samtidig

blive rustet til at tage del i samfundet gennem moskéens aktiviteter. Den viden og erfaring, moskéen giver både gennem *bonding*- og mere *bridging*-aktiviteter, bygger således bro til samfundssystemet på flere niveauer (Newton 1999, 10).

## Barrierer til opbyggelse af netværk, oplevelse af anerkendelse, ligebehandling og tilhørsforhold

Den tilgængelige empiri viser, hvordan moskéaktiviteter kan være med til at skabe aktive samfundsborgere og bygge bro mellem de muslimske miljøer og samfundet, men empirien tydeliggør desuden de barrierer for bredere socialt engagement og oplevelse af anerkendelse, ligebehandling og tilhørsforhold, som kvinderne møder. Disse kan opsummeres i ydre og indre barrierer.

### Indre barrierer

Indre barrierer udgøres af personlige valg, sprog og religion. Flere af mine informanter beskriver, som det er fremgået ovenfor, hvordan elementer af deres religion og værdier fordrer en selektiv interaktion i andre netværk uden for muslimske kredse. Desuden er det oplagt, at der under indre barrierer også hører kontrol fra familie og netværk, som Karimshah et al. (2014) fandt i den før omtalte australske undersøgelse udført blandt unge muslimer i Brisbane. På baggrund af interview med unge muslimer i København har Garbi Schmidt (2007, 23-25) ligeledes beskrevet, hvordan unge muslimers familier har opstillet restriktioner for de unges deltagelse i sociale sammenhænge, der bl.a. involverer alkohol og omgang med det modsatte køn. Det er dog et tema, der ikke træder frem i dette studies resultater, hvor begrænsninger for deltagelse i det sociale liv på ungdomsuddannelser forklares af religiøse forskrifter og egen fri vilje til at følge disse. Den forskel kan skyldes flere forhold, herunder at kvinderne er aktivt engagerede i moskéen og derfor karakteriseres som religiøst observante muslimer, eller at graden af restriktivt og adfærdsregulerende forældreskab generelt er faldet siden Schmidts undersøgelse. I hvert fald er det ikke en erfaring, mine informanter har. Medborgerskabsundersøgelsen fra 2018 fortæller samme historie. I spørgsmål om "social kontrol" ligger indvandrere og efterkommer generelt højere end personer med dansk oprindelse, men langt størstedelen oplever ikke negativ

social kontrol fra familiemedlemmer (Medborgerskabsundersøgelsen 2018, 8-14).

### Ydre barrierer

Mens ensidigt engagement i muslimske foreninger for nogle er drevet primært af indre faktorer, såsom religiøse forskrifters begrænsning for social adfærd, er det for andre forstærket af ydre omstændigheder. Som et ekko af Nyhagen og Halsaa (2016, 216) studier er stigmatisering og personlig diskrimination afspejlet i materialet som fremtrædende ydre negative faktorer for social tillid og opbygning af (ikkemuslimske) netværk samt oplevelse af anerkendelse, ligebehandling og tilhørsforhold. Disse ydre barrierer kan tilmed have betydning for udøvelse af øvrigt samfundsengagement.

Den dominerende diskurs om islam og muslimer i Danmark opleves af de fleste af mine informanter som negativt forbundet til stigmatisering, manglende anerkendelse eller ligefrem social eksklusion. Dette forhold kan meget vel foranledige en tilbagetrækning fra mere aktivt socialt eller politisk engagement. Diskursen om islam i Europa handler foruden religiøse, kulturelle og etniske forskelle i høj grad også om køn (Roggeband og Verlo 2007). På et konkret plan bygger en substantiel del af islamkritikken, også i en dansk kontekst, på en særlig fremstilling af kønnene, herunder synet på den muslimske kvinde som offer for en kvindeundertrykkende religion (Andersen 2012, 143). Emner som tvangsægteskaber, opdragelsesrejser, kvindeomskæring, tørklædetvang og anden negativ social kontrol diskuteres ofte i forbindelse med integration af den muslimske befolkning, og de drejer sig alle om frigørelsen af "den muslimske kvinde". Diskursen reflekterer en forestilling om "den muslimske kvinde" som et afmægtigt og umyndiggjort offer for en patriarkalsk kultur, og den bygger på det føromtalt binære modsætningspar frihed/undertrykkelse ud fra en klassisk liberalistisk feminisme.

Danskfødte Fatima, der er 18 år og har gået med tørklæde siden hun var 12 år, beskriver oplevelsen af den hårde retorik i medier og blandt visse politikere som ekskluderende.

Jeg føler mig jo ikke velkommen, når man ligesom bliver talt til på den måde (...) for man prøver ligesom at integrere sig, prøver at være en del af det her samfund, man vil det danske samfund, og så kommer der en eller

anden og fortæller dig: “Det er du ikke, fordi du har det her tørklæde på.” Og jeg har det sådan, det er en del af mig, det er en del af min identitet, hvorfor vil du tage det fra mig? Og selvfølgelig, det påvirker mig rigtig meget, jeg føler mig som en andenrangsborger, fordi jeg går med tørklæde eller vælger at være muslim. Jeg føler, der er en hetz mod mig, fordi jeg gør, som jeg gør.

Oplevelsen af at blive betragtet som “andenrangsborger” er generelt fremtrædende i materialet, særligt blandt de tørklædebærende kvinder. Det kan påpeges i forlængelse heraf, at muslimske kvinder kan møde begrænsninger både i den sekulære og den religiøse sfære på grund af deres køn. Mens samtlige informanter i studiet tog stærk afstand fra og beklagede sig over den manglende repræsentation i det danske mediebillede og politiske beslutningsorganer, blev manglende repræsentation i religiøse autoritetspositioner og moskébestyrelser ikke problematiseret (de steder, hvor sådanne manglede), men i stedet forklaret ud fra en teologisk og biologisk forståelse af kønnenes forskellighed. Der synes altså at være en klar distinktion i disse kvinders syn på og oplevelse af misrepræsentation, idet den ene opfattes som uretfærdig, diskriminerende og begrænsende ud fra en sekulær logik, mens den anden opfattes som retfærdig ud fra en teologisk logik.

Ingen af informanterne beskriver moskéen som et begrænsende rum, tværtimod beskrives moskéen som et sted for personlig udfoldelse. Fatima beskriver, hvordan moskéen giver hende frirummet og friheden til at agere, som hun ønsker; et sted, hvor hun kan søge tilflugt, når retorikken bliver for hård ude i samfundet og udfordrer hendes oplevelse af anerkendelse og ligebehandling i det danske samfund. Og at netop det fællesskab er en nødvendighed, når man som muslimsk kvinde føler sig ekskluderet og fremstillet som uintegreret. Det understøttes af et pilotstudie af praktiserende muslimer med tilknytning til to større moskéer i København. Undersøgelsen fandt, at i jo højere grad personer oplever diskrimination, jo mere kommer de i moskéen (Saadi 2017, 36). Generelt indikeres det i interviewene, at oplevelser af direkte eller indirekte personlig diskrimination og stigmatisering i medier resulterer i en stærkere tilknytning til moskémiljøet, gennem hvilket kvinderne finder forståelse og håndtering af sådanne oplevelser.

I en undersøgelse af moskéers integrerende effekter i Tyskland og Australien konkluderer Peucker og Ceylan (2016), at an-



erkendelse fra samfundet har betydning for moskéers samfund-  
sengagement. Moskéerne arbejder ikke lige så meget for sam-  
fundsengagement i Tyskland, som i Australien, hvor graden af  
anerkendelse som civilsamfundsaktører er højere (Peucker og  
Ceylan 2017, 2419). Det resultat kan pege i retning af, at grad af  
anerkendelse og diskrimination kan have en afgørende effekt  
både på organisationernes tilknytning til samfundet og indivi-  
dernes oplevelse af anerkendelse og ligebehandling i det danske  
samfund.

## Konklusion

Artiklen har diskuteret moskéers rolle som bidragsydere til  
muslimers aktive medborgerskab gennem tematisk relevant  
data fra en igangværende undersøgelse om kvinder og moskéer  
i Danmark. Selvom konklusionerne i dette studie ikke kan tale  
for alle moskéer i Danmark, peger undersøgelsen på oversete  
nuancer i fremstillingen af moskéer. Studiet viser således, at mo-  
skéerne i undersøgelsen udgør steder, hvor aktivt medborger-  
skab (under- og op)bygges.

Resultaterne i dette studie står ikke alene, men støttes af in-  
ternational litteratur, der tidligere har vist, hvordan frivillighed  
i civilsamfundsorganisationer (herunder også muslimske orga-  
nisationer) generelt resulterer i udvidede medborgerskabskom-  
petencer (Verba et al. 1995; McAndrew og Sobolewska 2017;  
Oskooii og Dana 2018). Disse erhvervede kompetencer er om-  
sættelige til andre situationer og bidrager derfor til at stimulere  
socialt og politisk engagement, uddannelses- og jobmuligheder  
(Walsh og Black 2015, 20-21; Jamal 2005; Peucker og Ceylan  
2016). I forlængelse af disse studier argumenterer jeg for, at mo-  
skéer i de vesteuropæiske lande, herunder også Danmark, bør  
anskues som socialt og politisk integrationsfremmende.

Jeg har vist, hvordan moskéer ikke bare er afkoblede steder  
for religiøse ritualer, men også sociale samlingssteder med prak-  
tiske udfoldelsesmuligheder, der danner ramme om sociale net-  
værk og skaber handlekraft for kvinderne i det danske samfund.  
De positive effekter ved de forskellige moskéaktiviteter gavner  
både de kvinder, der deltager i diverse aktiviteter, og de for-  
eningsfrivillige, der koordinerer, arrangerer og afholder aktivi-  
teterne.

Mine interview har illustreret, hvordan forbindelsen til mo-

skémiljøet kan forstærke kvindernes samfundsmæssige og politiske engagement og berige dem med medborgerskabskompetencer. Det forudsætter dog, at kvinder inkluderes, har plads og deltagelsesmuligheder i moskéerne, hvilket de ikke har i alle moskéer i landet.

Flere af kvinderne og deres moskéer abonnerer på en teologisk kønsessentialisme, der står i modsætning til det herskende ideal om ligestilling mellem kønnene i det danske samfund. På dette punkt kompromitteres en del af den sociale integration. Mens dette dog ikke synes at have indflydelse på kvindernes udøvelse af medborgerskab, påvirker det deres deltagelse i den religiøse organisation, fordi muligheden for at indtage religiøse autoritetspositioner i moskéen er begrænsede grundet deres køn. Der er tilmed en tendens til, at de kvinder, der bruger moskéerne, aktivt fravælger at tage del i de dele af mainstream(ungdoms)kulturen, der indebærer alkoholindtag og omgang med det modsatte køn, hvorfor en "alt eller intet"-integrationsmodel ikke passer på kvindernes integrationsproces. Moskéerne spiller her en vigtig rolle, fordi de giver kvinderne et alternativt fællesskab, der virker både værdiskabende og -bevarende, hvorfor de på en og samme tid udgør en udfordring for den sociale integration og bidrager med socialt netværk og følelse af anerkendelse, der er centralt for medborgerskabet.

Analysen har desuden vist, hvordan kvinderne i studiet oplever islamofobi, diskrimination og stigmatisering i samfundet grundet deres religion og etnicitet. Særligt den dominerende antimuslimske diskurs i medierne og hårde antimuslimske retorik blandt politikere opleves af kvinderne som en barriere for deres medborgerskab i form af at føle sig *inkluderet* og deltage i netværk uden for det muslimske miljø.

Mens moskéerne har vist sig at virke mobiliserende for social tillid og deltagelse i (lokal)samfundets foreningsliv, kulturliv og politiske liv, virker særligt personlig diskrimination, stigmatisering og hård retorik rettet mod muslimer hæmmende for oplevelsen af anerkendelse og ligebehandling, der udgør en væsentlig dimension i medborgerskabsbegrebet.

## Abstract in English

Mosques in Denmark as in the rest of Europe are, besides being places for religious activities, also spaces where many different

social activities unfold. These activities build on volunteering work, and despite ethnic homogeneity build bridges to wider society. With a focus on women and their use of and activism in selected mosques, this paper discusses the potential of mosques to mobilize its members to be active citizens through participation in different activities and volunteering social work. Further, it highlights motives behind women's participation in social activities in and outside the mosque. The analysis builds on qualitative data conducted through semi-structured interviews with 25 mosque-attending women in Denmark, conversations with mosque representatives and observations in 19 mosques across the country. From the empirical findings, the article argues that mosques in Denmark have the potential of functioning as pathways of active citizenship, political and social engagement.

## Litteratur

- Allievi, S. 2003. "Relations and Negotiations. Issues and debates on Islam." I B. Marechal, S. Allievi, F. Dassetto og J. Nielsen (red.): *Muslims in the Enlarged Europe: Religion and Society*, Leiden: Brill.
- 2005. "How the immigrant has become Muslim." I *Revue Européenne des Migrations Internationales* 21(2): 2-21.
- Andreasen, R. 2012. "Gender as a Tool in Danish Debates about Muslims." I Jørgen S. Nielsen (red.): *Islam in Denmark*. Lexington Books.
- Bagby, I. 2009. "The American Mosque in Transition: Assimilation, Acculturation and Isolation." I *Journal of Ethnic and Migration Studies* 35(3): 473-490.
- BiParva, E. 1994. "Ethnic Organizations: Integration and Assimilation vs. Segregation and Cultural Preservation with Specific Reference to the Iranians in Washington D. C. Metropolitan Area." I *Journal of Third World Studies* 11: 369-404.
- Birk, Christian. 2019. "Trossamfund anbefalede tusindvis af muslimer at stemme rødt." I *Berlingske*, fredag 28. juni 2019.
- Borell, Klas og Gerdner, Arne. 2011. "Hidden Voluntary Social Work: A Nationally Representative Survey of Muslim Congregations in Sweden." I *British Journal of Social Work* 41: 968-979.
- Christiansen, C.C. 2001. "Kvindes islamiske aktivisme i et transnationalt perspektiv." I *Dansk Sociologi* 4(1): 7-22.
- Cesari, J. 2013. *Why the West Fears Islam. An Exploration of Muslims in Liberal Democracies*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Grillo, R. 2011. "Danes and Others." I K.F. Olwig og K. Pærregaard (red.): *The Question of Integration: Immigration, Exclusion and the Danish Welfare State*, s. 266-276. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing
- 2007. "An Excess of Alterity? Debating Difference in a Multicultural Society." I *Ethnic and Racial Studies* 30(6): 979-998.
- Foner, N. og R. Alba 2008. "Immigrant religion in the U.S. and Western Europe: bridge or barrier to inclusion?" *International Migration Review*, 42, 360-392.
- Halm, D. og M. Sauer. 2012. "Angebote und Strukturen der

- islamischen Organisationen in Deutschland." I D. Halm, M. Sauer, J. Schmidt og A. Stichs (red.): *Islamisches Gemeindeleben in Deutschland*, s. 21-154. Nuremberg: BAMF.
- Hervik, P. 2011. *The Annoying Difference: The Emergence of Danish Neonationalism, Neoracism, and Populism in the Post-1989 World*. New York: Berghahn Books.
- Hirschman, C. 2004. "The role of religion in the origins and adaptation of immigrant groups in the United States." I *International Migration Review* 38(3): 1206-1233.
- Huntington, S.P. 1993. "The Clash of Civilizations?" I *Foreign Affairs* 72(3): 22-49.
- Isin, E.F. og B. Turner. 2002. "Citizenship Studies: An Introduction." I B. Turner og E.F. Isin (red.): *Handbook of Citizenship Studies*, s. 1-10. London: Sage.
- Jacobsen, B. 2007. "Muslimer i Danmark – en kritisk vurdering af antalsopgørelser." I M. Warburg og B.A. Jacobsen (red.): *Tørre tal om troen*, s. 143-165. København: Univers.
- Jacobsen, C.M. 2011. "Troublesome threesome: feminism, anthropology and Muslim women's piety." I *Feminist Review* 98: 62-82.
- Jamal, A. 2005. "The Political Participation and Engagement of Muslim Americans: Mosque Involvement and Group Consciousness." I *American Politics Research* 33(4), 521-544.
- Jenkins, R. 2011. "Integration, of the Folk and by the Folk." I K.F. Olwig og K. Pærregaard (red.): *The Question of Integration: Immigration, Exclusion and the Danish Welfare State*, s. 256-276. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Joppke, C. 2009. *Veil. Mirror of Identity*. Cambridge: Polity Press.
- Jørgensen, M.B. 2010. "Turks in Denmark: Patterns of incorporation and collective organizing processes." I *Insight Turkey* 12(1): 163-183.
- Khawaja, I. 2007. "Muslim allerførst' – om religiøsitet og diasporiske selvkonstruktioner." I *Tidsskrift for Islamforskning* 2(1): 1-13.
- Karimshah, A., M. Chiment og Z. Skrbis. 2014. "The mosque and social networks: The case of Muslim youth in Brisbane." I *Social Inclusion* 2(2): 38.
- Katz, M.H. 2014. *Women in Mosques*. New York: Columbia University Press
- Kortmann, M. 2015. "Asking Those Concerned: How Muslim Migrant Organisations Define Integration. A German-Dutch Comparison." I *Journal of International Migration and Integration* 16(4): 1057-1080.
- Kühle, L. 2006. *Moskéer i Danmark: islam og muslimske bedesteder*. Højbjerg: Forlaget Univers.
- Lewis, B. 2002. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Oxford: Oxford University Press.
- Mahmood, S. 2005. *Politics of Piety: The Islamic Revival and the Feminist Subject*. Princeton: University Press.
- Marshall, T.H. 1950 [2003]. *Medborgerskab og social klasse*. København: Hans Reizels Forlag.
- McAndrew, S. og M. Sobolewska. 2015. "Mosques and political engagement in Britain. Participation or segregation?" I T. Peace (red.): *Muslims and Political Participation in Britain*, 53-81. London: Routledge.
- McAndrew, S. og D. Voas. 2014. "Immigrant Generation, Religiosity, and Civic Engagement in Britain." *Ethnic and Racial Studies* 37(1): 99-119.
- Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration. 2011. *Medborgerskab i Danmark. Regeringens arbejdsgruppe for bedre integration*. Tilgængeligt via [ast.dk/publikationer/medborgerskab-i-danmark](http://ast.dk/publikationer/medborgerskab-i-danmark).
- Modood, T. og F. Ahmad. 2007. "British Muslims perspectives on multiculturalism." I *Theory Culture Society* 24(2): 187-213.
- Modood, T., A. Triandafyllidou og R. Zapata-Barrero. 2006. "European challenges to multicultural citizenship." I T. Modood, A. Triandafyllidou og R. Zapata-Barrero (red.): *Multiculturalism, Muslims and Citizenship: A European Approach*. New York: Routledge.
- Newton, K. 1999. "Social Capital and Democracy in Modern Europe." I J.W. van Deth, M. Maraffi, K. Newton og P.F. Whitley (red.): *Social Capital and European Democracy*, s. 3-24. London: Routledge.
- Nyhagen, L. 2008. "Religion, Citizenship and Participation. A Case Study of Immigrant Muslim Women in Norwegian Mosques." I *European Journal of Women's Studies* 15(3): 241-260.
- 2005. "Religion og deltakelse: Moskeen som kønnet arena." I *Kvinder, Køn og Forskning* 1(2): 47-60.
2003. "Kjønn, religion og deltakelse: en case-studie av muslimske kvinner i Oslo." I *Sosiologisk Tidsskrift* 11: 369-393.
- Nyhagen, L. og B. Halsaa. 2016. *Religion, Gender and Citizenship. Women of Faith, Gender Equality and Feminism*. London: Palgrave Macmillan.

- Olwig, K.F. og K. Pærregaard. 2007. "Integration." I K.F. Olwig og K. Pærregaard (red.): *Integration. Antropologiske perspektiver*, s. 9-34. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Oskooii, K. og K. Dana. 2018. "Muslims in Great Britain: the impact of mosque attendance on political behaviour and civic engagement." I *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44(9): 1479-1505.
- Parekh, B. 2006. "Europe, liberalism an the 'Muslim question.'" I T. Modood, A. Triandafyllidou og R. Zaoata-Barrero (red.): *Multikulturalism, Muslims and Citizenship. A European Approach*, s. 179-203. New York: Routledge.
- Peucker, M. og S. Akbarzadeh. 2014. *Muslim Active Citizenship in the West*. London: Routledge.
- Peucker, M. og R. Ceylan. 2016. "Muslim community organizations – sites of active citizenship or self-segregation?" I *Ethnic and Racial Studies* 40(14): 2405-2425.
- Putnam, R.D. 2000. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon og Schuster.
- Rytter, Mikkel. 2019. "Writing Against Integration: Danish Imaginaries of Culture, Race and Belonging." I *Ethnos* 84(4): 1-20.
- Rytter, M. og M.H. Pedersen. 2014. "A Decade of Suspicion: Islam and Muslims in Denmark After 9/11." I *Ethnic and Racial Studies* 37(13).
- Schmidt, G. 2007. *Muslim i Danmark – muslim i verden*. Uppsala: Universitetstryckeriet.
- Shannahan, D.S. 2014. "Gender, inclusivity and UK mosque experiences." I *Contemporary Islam* 8: 1-16.
- Silvestri, S. 2011. "Faith intersections and Muslim women in the European microcosm: notes towards the study of non-organized Islam." I *Ethnic and Racial Studies* 34(7): 1230-1247.
- Suhr, C.B., K. Sinclair og N.V. Vinding. 2017. "Cavling-nomineret dokumentar er unuanceret og meningsforvridende." *Kronik i Politiken*, 3. januar 2017.
- Weir, A. 2013. "Feminism and the Islamic Revival: Freedom as a Practice of Belonging." I *Hypatia* 28(2): 323-340.
- Verba, S. og H. Nie. 1972. *Participation in America: Political democracy and social equality*. New York: Harper and Row.
- Vertovec, S. 2010. "Towards Post-Multiculturalism? Changing Communities, Conditions and Contexts of Diversity." I *International Social Science Journal* 61(199): 83-95.
- Vogt, K. 2002. "Integration through Islam? Muslims in Norway." I Yvonne Yazbeck Haddad (red.): *Muslims in the West: From Sojourners to Citizens*. Oxford: Oxford University Press.